

Продуктивні моделі фразеологічних одиниць німецької мови VIII- XVII століть

Продуктивність – одна з характерних рис фразеотворення. Особливого значення вона набуває під час характеристики фразеотворчих моделей, які виступають центральним механізмом у творенні фразеологізмів. Продуктивність в теорії фразеотворення розуміють як фразеотворчу активність, тобто здатність того чи іншого фразеотворчого елемента утворювати нові фразеологічні одиниці (ФО) [Денисенко 1988, 7; Рахманова 1993, 79]. Фразеотворчий тип усталеного словосполучення (УС) найкраще відображає структурно-семантична модель.

Продуктивними вважаємо такі моделі, за якими на певному етапі розвитку мови утворюються нові фразеологізми. Продуктивність не є постійною рисою моделі. Вона може в певний період розвитку мови змінити характер своєї активності. Аналізуючи фактичний матеріал, ми не ставили перед собою завдання детально описати наявні моделі, оскільки нас цікавить лише продуктивність окремих утворень. Тому на особливу увагу заслуговують дієслівно-іменні, номінативні УС, парні формули, компаративні ФО. Вони представлені великою кількістю одиниць у давньоверхньонімецькому (двн.), середньоверхньонімецькому (свн.) і ранньонововерхньонімецькому (рнвн.) періодах. Продуктивність моделі не завжди корелює з її частотністю. Найбільш продуктивними виявляються моделі, що функціонують у різні періоди без змін із боку структури й семантики.

Під час характеристики моделі окрім продуктивності й кількісного об'єму використовується поняття уживаності компонентів цієї моделі в текстах різних жанрів. Уживаність завдяки багатьом обставинам може стати однією з причин, яка послаблюватиме або підсилюватиме продуктивність

певної моделі. У німецькій мові існує пряма залежність від того лексико-стилістичного прошарку, у якому знаходять своє застосування компоненти конкретної моделі. По-перше, у текстах різних жанрів продуктивність тих самих моделей може варіюватися. По-друге, різні стильові прошарки мови відрізняються один від одного набором певних моделей, специфічних для того чи іншого стилю. Отже, в німецькому фразеотворенні представлено: а) моделі з різним ступенем продуктивності залежно від лексико-стилістичного прошарку, у якому вони використовуються; б) моделі, які вживаються переважно в текстах певного жанру; в) універсальні моделі, продуктивні в різних за тематикою творах.

Продуктивність УС виражається, наприклад, у тому, що в усіх функціональних стилях VIII-XVII ст. дуже поширені аналітичні дієслівно-іменні сполучення з прийменником, що репрезентують один із видів дієслівних УС. У діахронії спостерігається збільшення прийменникових дієслівно-іменних УС, що пов'язано з необхідністю вираження нових значень. Зібраний фактичний матеріал засвідчує, що дієслівні (прийменникові й безприйменникові) становлять близько 54% від усієї кількості УС. Услід за іншими дослідниками виділяємо дві великі групи дієслівних УС: із загальним значенням стану та із загальним значенням дії [Пальм 1994, 20].

УС із загальним значенням стану поділяємо на підгрупи зі значенням: „перебувати в якому-небудь стані”; „привести кого-небудь у який-небудь стан”; „потрапити в який-небудь стан”; „вивести зі стану”; „вийти зі стану”; „залишати кого-небудь у якому-небудь стані”. У текстах ділової прози виявлено всі підвиди моделей, що мають значення стану. Компонентами таких УС є іменники, що позначають духовний (*geist*), емоційний (*freude*) або фізичний стан (*tod*), дієслова зі значенням переведення в стан (*bringen*), переходу в стан (*komen*), перебування в стані (*sein, bleiben*), прийменники з просторовою семантикою (*in, zu, bei*). До

особливостей досліджуваних пам'яток можна віднести переважання таких структурно-семантичних конструкцій:

1) „привести в який-небудь стан”, компонентами яких є абстрактні іменники й дієслова, що мають значення „переведення в який-небудь стан”: *bringen, tun, legen, geben*, а також прийменник із просторовою семантикою: „*jmdm.* іменник (стан) + *bringen, geben*” => „привести в який-небудь стан”; „*jmdn.* + *zu / in* + іменник (стан) + *bringen, tun, legen, geben*” => „привести в який-небудь стан” (*den ban bringen, den gnad bringen, guten frommen und nutz bringen, freiheit geben; zu banne tun, ze wissen tun, zu tod bringen, zu schaden bringen*).

2) „прийти в який-небудь стан”. У моделях із цим значенням використовуються абстрактні іменники й дієслова, що позначають перехід у стан: *komen, gehen, fallen*: „*in* + іменник (стан) + *komen, gehen, fallen*” => „прийти в який-небудь стан” (*in (grossen) haß komen, in (grosse) bekorunge vallen, in (grossen) schrecken vallen, in unglücke vallen*). Специфікою цієї моделі в текстах ділової прози є переважання іменників із негативною семантикою.

Продуктивність зазначених словосполучень цілком відповідає тематиці текстів – фіксувати певні дії, що відбуваються або відбулися, та їхні результати. Можна простежити зв'язок цих моделей з тематико-ідеографічним угрупованням фразеологізмів. УС, що входять до моделей, відбивають такі теми: накладення церковного покарання: *sich aus dem ban lassen, in de achte leggen, in acht bringen, in die acht komen, in ban bringen*; винесення судового вироку: *urteil geben, ein urteil machen, recht geben, zu urteil komen, zu recht komen*.

Здебільшого значення ФО зберігається в діяхронії. Зміни виявляються в збільшенні семантичної розмаїтості моделей. Так, серед конструкцій із загальним значенням стану в рнвн. мові, як показує наш матеріал, розвиваються моделі зі значенням „змінити фізичний стан”, „позбавити кого-небудь від якого-небудь душевного стану”, „знайти вихід із

ситуації”, наприклад, „*jmdn. + zu + іменник (фізичний стан) + bringen* => „змінити стан”; „іменник, що позначає вихід + *finden*” => „знайти вихід”.

Розглянемо другу велику групу структурно-семантичних моделей із загальним значенням дії. Усі моделі УС цієї групи, характерні для свн. періоду і зафіксовані в текстах ділової прози. Це – „починати що-небудь”, „припиняти що-небудь”, „віддати що-небудь у розпорядження кого-небудь”, „одержувати”, „відняти”, „висловити що-небудь”.

У структурному сенсі продуктивні прийменникові й безприйменникові дієслівно-субстантивні конструкції. До складу моделей входять абстрактні й конкретні іменники, дієслова із широкою семантикою, рідше компоненти – прикметники або прислівники. Найбільш актуальними для досліджуваних текстів виявилися такі моделі УС:

1) „надати що-небудь в розпорядження кого-небудь”, що реалізується безприйменниковими й прийменниковими конструкціями. Компонентами є конкретні й абстрактні іменники, дієслова зі значенням постачання: „*jmdm. + іменник + geben*” => „надати що-небудь в розпорядження кого-небудь” (*den lon geben, mietewan geben*), „*zu + іменник + geben, bringen*“ => „надати що-небудь у розпорядження кого-небудь” (*zu lon geben, zu busse geben, zu einem man geben, zu oren bringen*);

2) „відняти, позбавити”: *das leben absagen, leib und gut nemen, das leben nemen, ein grossen raub nemen; umb leib und gut bringen, an leib und gut strafen, umb leib und leben fangen*;

3) „висловити що-небудь (усно або письмово)”: *amen antworten, antwort geben, den bericht geben, einen abschied geben; zu antwort geben, aufs pappir bringen / zu pappir bringen, zu kennen geben, zu wissen geben, in spotweis reden*;

4) „одержувати, здобувати що-небудь”. Ця модель реалізується тільки безприйменниковими дієслівно-субстантивними УС. Компонентами є конкретні й абстрактні іменники, дієслова зі значенням придбання: „іменник + *gewinnen*” => „придбати що-небудь” (*das böst gewinnen, die stat gewinnen, grosse begirde gewinnen*).

Оскільки дієслово є основою дієслівних УС, розглянемо зміни, що відбуваються з цим компонентом. Діахронічний аналіз показує, що одні дієслова згодом виходять з ужитку (двн. *eigan, givahan*) або втрачають активність (свн. *farem*), інші, навпаки, широко використовуються у сфері утворення УС (*komen, fallen, legen*).

Проведений порівняльний аналіз дозволив визначити фразеологічно найактивніші дієслова: *tun, machen, haben, halten, komen, geben, bringen, tragen*. Активність дієслів може змінюватися, зокрема, збільшуватися. Це стосується дієслів *geben, sein, legen, gehen, halten, machen* у рнвн. період порівняно з двн. і свн. періодами. Нижче в таблиці наведена чисельність деяких дієслів у складі УС у різні періоди розвитку німецької мови в різних жанрах.

	двн.	свн.			рнвн.	
	реліг. літерат.	героїч. епос	реліг. літерат.	міськ. літерат.	сатирич. літерат.	ділова проза
<i>tun</i>	159	40	30	24	9	48
<i>machen</i>	68	немає даних	25	немає даних	25	34
<i>komen</i>	31	15	28	20	16	35
<i>geben</i>	69	23	42	28	15	66
<i>nemen</i>	11	17	37	30	7	35
<i>tragen</i>	немає даних	10	немає даних	18	2	7
<i>bringen</i>	34	48			12	32

Специфіка цих дієслів полягає в тому, що вони мають високу частотність в утворенні різноманітних структурно-семантичних моделей. Розглянемо це на прикладі деяких дієслів. Так, *bringen* бере участь в утворенні моделі „дієслово + прийменник + абстрактний іменник”, що має значення: „привести в який-небудь стан”

двн.	свн.	рнвн.
<i>in flucht bringen</i>		<i>in die flucht bringen</i>
<i>ze scaden brigan</i>	<i>ze schaden bringen</i>	<i>zu / in schaden bringen</i>
	<i>ze tode bringen</i>	<i>zu dem tod bringen</i>

і „відняти, позбавити чого-небудь” – рнвн. *umb sein leben bringen* – нн. *ums Leben bringen*.

Варто зчернути увагу на зміну семантики дієслівного компонента. У діяхронії спостерігається звуження значення деяких дієслів. Наприклад, дієслово *treiben* у двн. і свн. періоди у складі конструкції „дієслово + іменник” мало значення: 1) „займатися чим-небудь (тривалий час)”; 2) „приводити в який-небудь стан”. У рнвн. період у текстах ділової прози дієслово *treiben* у складі УС уживалося тільки в першому значенні: *vil red treiben, vil grossen fleis treiben, verreterei treiben*. Незважаючи на звуження значення, активність цього дієслова зростає внаслідок залучення до складу УС нових іменників. У свн. період – це іменники, пов'язані зі сферою придворного життя: *einen tanz trîben, hohvart trîben*. У рнвн. період збільшення кількості іменників зумовлюється розвитком торговельно-грошових відносин: *handel treiben, handwerk treiben, kaufmanschaft treiben, gross hantierung und gewerb treiben*. Слід зазначити, що УС із дієсловом *treiben* зустрічається переважно в текстах південних канцелярій, у нижньонімецькому мовному ареалі зафіксовано УС *sachen treiben*. У середньонімецькому територіальному варіанті дієслово *treiben* у складі УС не виявлено. У сучасній німецькій мові нормативним стало висловлювання *Handel treiben*, яке ми зафіксували в текстах південного мовного ареалу.

У різні періоди змінюється активність дієслова *gewinnen* у сполученні „дієслово + іменник” із значенням „здобувати що-небудь”. Його розквіт спостерігається у свн. період: 102 одиниці порівняно з 19 у двн. період. У рнвн. період відбувається спад активності цього дієслова. Так, у текстах ділової прози засвідчено 10 одиниць, причому 6 – у південному ареалі, 1 – у середньонімецькому, 1 – у нижньонімецькому. Одне сполучення збіглося в обох варіантах: *fürgang gewinnen*, 2 – в усіх: *ein recht gewinnen*, *die stat gewinnen*; у сатиричній прозі рнвн. періоду – 2. Уживання дієслова *gewinnen* у текстах ділової прози тематично обмежене. УС із цим дієсловом зустрічаються здебільшого під час опису ділових угод і воєнних дій: *das böst gewinnen*, *spil gewinnen*, *die stat gewinnen*. Протягом розвитку німецької мови може знижуватися продуктивність того чи іншого дієслова, якщо воно при цьому витісняється синонімом.

Розглянемо далі іменний компонент УС. Іменники, зазвичай абстрактні, у складі безприйменникових дієслівно-субстантивних словосполучень, виступають у ролі додатка: *schaden bringen*. Найчастіше – це прямий додаток в знахідному відмінку, але можливі й форми родового відмінка: *schadens tun*, *leides tun*.

Збільшення кількості УС, насамперед дієслівно-субстантивних, відбувається за рахунок іменного компонента. Для рнвн. періоду це:

- іменники, актуальні для конкретного періоду й віднесені до певної семантичної групи (торговельно-грошова й правова сфери), наприклад, *kaufmannschaft treiben*, *geld machen*, *(guten) kauf geben*, *recht legen*, *ein gesetz machen*;

- запозичені іменники. У ділових текстах широко використовуються такі висловлювання: *ein concilium rufen*, *ein concilium tragen*, *audienz erthailen*, *priviligien geben*, *practica machen*, *mandat geben*, *lection halten*.

Отже, нові УС, що утворилися в рнвн. період, включаються в ті ж продуктивні моделі.

На всіх етапах розвитку німецької мови до продуктивних належать номінативні стійкі словосполучення. Модель: „прикметник + конкретний іменник” = „характеристика людини” (*farende frowen, farende tochter, olde hût*). Виявлено випадки метонімічного перенесення (*das edel blut*). Під час іменування дотримуються соціального й класового розподілу: *das gemeine volck, das edel blut, unser heiliger vater (der Babst), etliche lute*.

Та сама структурна модель слугує для характеристики предмета: „прикметник + загальний іменник” => „характеристика предмета” (*schwartz gelt, offen haus, bare pfennig, heimlich buch*). Спостерігається метонімічне перенесення значення прикметника (*offen haus*).

Засвідчено, що у релігійних джерелах переважають номінативні сполучення: *die heilige geschrifl, das irdische paradies, die cristenlich leer, cristenliche ordnung, die kristliche welt, das ewige leben, die ewige ruwe, der heilige geist*. У них прикметники *heilig* і *kristlich* використовуються як синоніми, *ewig* уживається в переносному значенні.

Часове значення мають номінативні словосполучення, побудовані за моделлю „прийменник + іменник” із значенням „час” = „зараз” (*auf die stund, zu stunde, in diser stund, auf disen tag und stund*), у ряді випадків уживається займенник або прикметник (*zu aller zeit, zu ewigen tagen, zu ewigen zeiten*). Як іменний компонент виступає іменник *zeit*, що має загальне значення, і більш конкретні *tag, stunde*. Неозначений займенник *alle* та прикметник *ewig* слугують для вираження семантики „постійно”.

Структурно-семантична модель „*von* + іменник + *zu* + іменник”, де іменник повторюється, має значення „постійно”: *von haus zu haus, von jar zu jar, van lande to lande, von tag zu tag, von stucken zu stucken, von wort zu wort*. Варіанти числа були відзначені тільки в іменника *jar*: *von jar zu jar / von jaren zu jaren*.

На всіх етапах розвитку німецької мови парні словосполучення продуктивні; вони представлені в мові ще в дописемний період. Як уже говорилося вище, у рнвн. період їхня кількість значно збільшується,

особливо це характерно для торгівельно-грошової сфери й судочинства. У нашому матеріалі парні УС складають близько 25% всіх одиниць. Але якщо в більш ранні періоди переважають висловлювання, утворені за допомогою алітерації (*liute und lant*) і рими (*breit und weit, wege und stege*), то в рнвн. період вони здебільшого побудовані за принципом значеннєвої опозиції або додатковості [Schröter 1980, 194]. Наприклад: *man und weib, im himmel und auf erden, mit hilf und zuschub*. Розквіт парних формул припадає саме на рнвн. період [Корре 1977, 172]. Це пояснюється їхньою вживаністю в нових сферах писемності, пов'язаних із судочинством, торгівельно-грошовими відносинами. Як уже зазначалося раніше, основна функція парних формул – посилення окремих положень тексту.

Фразеологи виділяють дві групи парних словосполучень, що мають семантику: 1) узагальнення; 2) посилення ознаки, якості, дії [Ольшанский 1965, 56; Schröter 1980, 195]. Компоненти парних словосполучень з узагальнювальним значенням пов'язані відносинами протиставлення: *reich und arm, berg und tal*. У нашій роботі виділено такі моделі парних УС із семантикою узагальнення:

1) жива особа (іменник) / суб. прикм. + жива особа (іменник) / суб. прикм. => „усі” (*reich und arm, alt und jung / jung und alt, bürger und bawern, gros und klein, land und leut*).

Іменники протиставляються за статтю (*mann und vrowe, knecht und magd*), за соціальним станом (*ritter und knecht*), за віком (*weib und kind, alt und jung*).

У моделей зафіксовано варіанти артикля (*ritter und knechte / die ritter und knechte*), числа (*weib und kind / weib und kinder*), порядку слів (*man und frau / frau und man*).

2) неживий предмет (іменник) + неживий предмет (іменник) => „усі” (*berg und tal, blut und fleisch, mit geist und leib, hab und gut, leib und gut*).

3) іменник + іменник => „завжди” (*tag und nacht, tag und zeit, in al den tagen und in den jaren*). Трапляються випадки варіювання числа другого

компонента (*tag und nacht / tag und necht*), порядку проходження компонентів (*tag und nacht / nacht und tag*).

Моделі парних формул із значенням посилення структурно є сполученнями: а) іменників: *beisitzer und beistend, mit vleis und ernst, frist und zeit, ere und fromme, mit großen freiden und eren; nutz und frommen*; б) прикметників: *hilflich und dienstlich, gnedig und günstig, breit und weit*; в) дієслів одного тематичного ряду або синонімів: *bekennen und tun kunt, eren und toben; behuten und bewaren, schützen und verteidigen, schützen und schirmen, fließen und faren, husen und hegen, helfen und raden, singen und sagen*. У текстах ділової прози рнвн. періоду уживаються слова з нейтральною, позитивною, негативною семантикою, але переважають слова з нейтральною й позитивною семантикою. Виявлено тавтологічні УС: *mer und mer, not und not, über und über, umb und umb, fort und fort*.

Крім парних, у зазначений період широко поширені сполучення, що складаються з трьох і більше компонентів. Наприклад: *got, eer und recht; wissen, willen und wort; los, ledig und frei; leib, leben, eer und gut*. Згодом такі багаточленні сполучення вийшли з ужитку або скоротилися до двочленних, як, наприклад, *los und ledig, leib und gut*.

У текстах ділової прози є велика кількість парних сполучень, які ми не відносимо до усталених, тому що вони не були зафіксовані у творах інших жанрів, наприклад:

- *es sol kein meister ... **in oder vor den thoren** ... aufkauffen ... sondern wenn es **aufm markt** geruckt* [Chroniken 1862, 311];

- *es sol kein frembder noch ein heimischer gesell für sich selbstenn arbeiten* [Chroniken 1862, Bd. 1, 154];

- *in knien oder ellenbogen ader an andern orten der gelencke* [Chroniken 1862, 205].

Найчастіше компоненти парних сполучень поєднуються сполучником *und*. Рідше зустрічаються сполучники *oder, weder ... noch, weder ... aber, noch*

... *noch*. Наприклад: *mit* Worten *noch* mit Wercken, *weder mit* Worten *noch* mit geteten, *lieb oder leid*, *weder lebendig oder tod*.

Розглянемо усталені порівняння. У процесі розвитку мови відбувається збільшення частки порівняльних конструкцій, це пов'язується з розширенням уявлень людини про навколишній світ і появу нових можливостей вираження відношення до дійсності. Виділяються ад'єктивні й дієслівні порівняння.

Модель ад'єктивних компаративів передає означальні відносини, називаючи ознаку й указуючи на її ступінь:

1) „прикм. + порівн. сполучник + іменник” => „характеристика ознаки”: *runt (sein) als ein kesselring*;

2) „прикм. + порівн. сполучник + речення” => „характеристика ознаки”: *(etw. tun) as lange as si leben*

На жаль зафіксовано небагато ад'єктивних усталених порівнянь, хоча вони активно функціонували в мові рнвн. періоду, про що свідчать дослідження інших жанрів.

Дієслівні компаративи називають дію та її якісну характеристику, що містить у собі вказівку на ступінь інтенсивності дії. Як предмет порівняння може виступати іменник (тваринний світ, людина, абстрактні поняття), зазвичай із неозначеним артиклем: „дієслово + порівн. сполучник + іменник” => характеристика дії” *(etw. tun als ein frumer fürst, etw. tun wie ein schelm, rochen wie das fisch, sehen wie der tod)*.

Серед дієслівних компаративів виділено дві структурно-семантичні моделі:

1) „дієслово + порівн. сполучник + іменник” => „характеристика позитивної дії”. У словосполученні *etw. tun als ein frumer fürst* це досягається за рахунок використання прикметника *frum*, що має позитивну семантику, в УС *etw. also dun as ein valke der einen vogel sleit* – порівняння з позитивним образом – соколом.

2) „дієслово + порівн. сполучник + іменник” => „характеристика негативної дії” (*etw. tun wie ein schelm, sehen wie der tod*).

Розглянемо в діяxронії сполучник у складі порівняльних конструкцій. У свн. період уживаються такі сполучники: *als, danne, sam, alsam*; у рнвн. – *als, wie, as*. У свн. період у складі порівняльних словосполучень поширений сполучник *als*. Сполучник *wie* у свн. період дослідниками поки не зафіксований. Як показує зіставлення досліджуваного матеріалу з одиницями, представленими в сатиричній літературі, куртуазному й шахрайському романах, найбільш продуктивним у стійких порівняннях рнвн. періоду є саме сполучник *wie*.

Можна простежити зв'язок уживання сполучника з територіальною приналежністю тексту. Так, сполучник *wie* переважає в текстах південних канцелярій (*rochen wie das fisch, leben wie zwischen katz und hund, etw. schlagen wie ein haselnuß, sehen wie der tod*), тоді як сполучник *als* у складі порівняльних конструкцій було зафіксовано тільки 1 раз (*etw. tun als ein frumer fürst*). У пам'ятках північних регіонів, навпаки, спостерігається тяжіння до сполучника *als / as* (*etw. tun as doren unde as affen, leben as katzen unde hunde, etw. tun as lange as si leben*).

У текстах ділової прози представлено здебільшого усталені порівняння, що служать для характеристики дії або стану. Таке співвідношення дієслівних і ад'єктивних порівнянь у ділових текстах можна пояснити тим, що більше значення надавалося оцінці дії та її результату, зафіксованому в документах.

Отже, для УС ідіоматичного типу характерне збереження структурно-семантичних моделей у діяxронії. Найбільш стійкими виявляються моделі парних словосполучень, що функціонують у різні періоди без змін з боку структури й семантики. Моделі порівнянь стають більш різноманітними за рахунок уживання нових структур. Стабільність дієслівних ідіоматичних одиниць відносна. Через одиничність свого значення ці УС виявляються

„вразливішими” в історичному плані, ніж словосполучення, об'єднані більш загальною семантикою.

Література

Денисенко С.Н. **Фразообразование в немецком языке (фразеологическая деривация как системный фактор фразообразования).** Львов, 1988.

Ольшанский И. Г. **Парные сочетания слов современного немецкого языка (семантика, структура, сочетаемость): дис. ... канд. филол. наук.** М., 1965.

Пальм Л. И. **Устойчивые глагольные словосочетания в немецком языке VIII-XIV веков: дис. ... канд. филол. наук.** М., 1994.

Рахманова Н. И. **Продуктивные модели устойчивых глагольных сочетаний в ранненововерхненемецком.** М., 1993.

Korpe I. **Zweigliedrige Ausdrücke in Zunftordnung des 16. Jahrhunderts.** Halle (Saale), 1977.

Koppmann K., Lacomblet T. J. **Chroniken der deutschen Städte.** Leipzig, 1862.

Schröter U. **Paarformeln in Gegenwart und Geschichte der deutschen Sprache (Struktur, Semantik, Funktion).** Berlin, 1980.